

«Αγαπητό μου ημερολόγιο» Ένα ιστορικό ντοκιμαντέρ με αφορμή τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση

Πολυχρόνης Γιαννικόπουλος
Εκπαιδευτικός, Υποψ.Δρ. του Τμήματος Θεάτρου, ΑΠΘ
chronis_gia@yahoo.gr

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μάρτιος 2021. Οκτώ έφηβοι, ο Αναστάσης, ο Γιάννης, η Ηλιάνα, ο Θωμάς, η Κατερίνα, η Μαρία Α., η Μαρία Κ. και η Σοφία, εμπνέονται από την επέτειο του 1821 και προβληματίζονται σχετικά με το επαναστατικό φαινόμενο, ευρισκόμενοι στην ιδιότυπη πολιορκία της πανδημίας. Ποιοι είναι οι λόγοι που θα επαναστατούσαν σήμερα; Το βραβευμένο ιστορικό ντοκιμαντέρ «Αγαπητό μου ημερολόγιο» από τους μαθητές του 1ου ΕΠΑ.Λ. Ιλίου, αξιοποιώντας αρχεία οπτικοακουστικού υλικού, προσεγγίζει κριτικά το παρελθόν, συνομιλώντας με το παρόν και το μέλλον. Η υπέρτατη θυσία των αγωνιστών του 1821, η Μαντώ Μαυρογένους, τα κείμενα των Συνταγμάτων του Αγώνα αλλά και η ίδια η Άνοιξη εμπνέουν τους έφηβους-μαθητές να μιλήσουν για την Ελευθερία που πηγάζει από μέσα τους και δεν έχει σύνορα.

Λέξεις-κλειδιά: Ντοκιμαντέρ, Ιστορία, Ελληνική Επανάσταση, Οπτικοακουστική Παιδεία, Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση.

➤ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέσα στην πανδημία, οι εκπαιδευτικοί σε όλο τον κόσμο αναζήτησαν τρόπους ώστε να διδάξουν με τα διαθέσιμα εργαλεία, αλλά και νέα μέσα, εξασφαλίζοντας υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Οι εξελίξεις στον χώρο της εκπαίδευσης ήταν ραγδαίες και η αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας απαραίτητη.

Στο συγκεκριμένο ντοκιμαντέρ, κύριο μέλημα του υπεύθυνου εκπαιδευτικού Πολυχρόνη Γιαννικόπουλου ήταν η επιτυχής υλοποίηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος – εξ ολοκλήρου εξ αποστάσεως – που να διατηρεί υψηλό επίπεδο ποιότητας, τόσο σε επίπεδο μάθησης όσο και τεχνολογίας, καθώς η διαμεσολάβηση της οθόνης, κυρίως σε ομαδικές εργασίες, παρουσιάζει πολλά και σοβαρά προβλήματα. Το πιο δύσκολο κομμάτι, όμως, σε όλη τη διαδικασία ήταν να «γκρεμιστεί» το απρόσωπο της οθόνης και να κεντριστεί το ενδιαφέρον των μαθητών. Να δοθούν κίνητρα στους μαθητές, και ταυτόχρονα, διερευνώντας τις προϋπάρχουσες γνώσεις και ικανότητές

τους, ο εκπαιδευτικός να εισάγει μέσα από την προσωπική καλλιτεχνική έκφρασή τους την καλύτερη κατανόηση των οπτικοακουστικών επιλογών τους. Οι νέες παιδαγωγικές, εξάλλου, στοχεύουν στην κατάκτηση της γνώσης από τους μαθητές μέσα από βιωματικές διαδικασίες.

➤ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πολιτιστικό πρόγραμμα εγκρίθηκε με την αρ. πρωτ. 22595/1611-2020, Απόφαση Έγκρισης Προγραμμάτων Σχολικών Δραστηριοτήτων σχολικών μονάδων Δ.Δ.Ε. Γ΄ Αθήνας για το σχολικό έτος 2020-2021. Υλοποιήθηκε μέσω σύγχρονης εξ αποστάσεως διδασκαλίας σε μικτή ομάδα 8 μαθητών της Α΄ και Β΄ τάξης του 1ου ΕΠΑ.Λ. Ιλίου. Εντάχθηκε στο μάθημα της Ζώνης Δημιουργικών Δραστηριοτήτων, καθώς και στο μάθημα της Ιστορίας της Α΄ και Β΄ Λυκείου. Η διάρκειά του ήταν τρεις (3) μήνες, από τον Φεβρουάριο έως και τον Απρίλιο του 2021, με τριώρες εβδομαδιαίες συναντήσεις.

Όπως προτείνεται από το αναλυτικό πρόγραμμα ο προσανατολισμός του μαθήματος της Ζώνης Δημιουργικών Δραστηριοτήτων είναι εργαστηριακός, εμπλέκοντας τον μαθητή στο να αλληλεπιδρά τόσο με τον διδάσκοντα όσο και με τους συμμαθητές του και να συμμετέχει ενεργά. Αντίστοιχα το μάθημα της Ιστορίας ανανεώθηκε μέσα από τη σχέση του με την κινηματογραφική τέχνη, προσεγγίζοντας κριτικά την Ελληνική Επανάσταση, τη σημασία και τον ρόλο του, αναστοχαζόμενοι σχετικά με τον τρόπο διδασκαλίας του στην εκπαίδευση.

➤ ΣΚΟΠΟΣ - ΣΤΟΧΟΙ

Σκοπός του εκπαιδευτικού πολιτιστικού προγράμματος είναι η αξιοποίηση και χρήση οπτικοακουστικών τεκμηρίων στη δημιουργία μαθητικών ψηφιακών έργων με θέμα: «Η Επανάσταση του χθες σε σχέση με το σήμερα», ώστε να αναδειχθεί η οπτικοακουστική μας κληρονομιά με τη ματιά των νεότερων γενεών.

Με την υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος οι μαθητές θα πρέπει να είναι σε θέση να μπορούν:

Ως προς τη γνώση:

- Να κατανοήσουν την έννοια της ιστορικής πηγής και η αξιοποίησή της.
- Να ανακαλύψουν πολιτιστικά στοιχεία και παραδόσεις μιας άλλης εποχής και να τα συγκρίνουν με το σήμερα.
- Να εξοικειωθούν με τη «γλώσσα» της κινηματογραφικής αφήγησης και το σεβνάριο.
- Ως προς τις δεξιότητες:
- Να αναπτύξουν ερευνητική διάθεση, κριτική και δημιουργική σκέψη.
- Να αναπτύξουν την προσωπική τους έκφραση, προτείνοντας δικές τους λύσεις σε αισθητικά ζητήματα που σχετίζονται με την οπτικοακουστική αφήγηση.

- Να αποκτήσουν ψηφιακές δεξιότητες, ψηφιακό γραμματισμό. Ως προς τις στάσεις:
- Να συνεργάζονται και να σέβονται τις διαφορετικές απόψεις.
- Να αναπτύξουν αίσθημα σεβασμού για τα πνευματικά δικαιώματα.

➤ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ - ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Η μεθοδολογία του προγράμματος και οι εκπαιδευτικές τεχνικές που ακολουθήθηκαν ήταν:

- Καταιγισμός ιδεών
- Χαρτογράφηση εννοιών
- Συζήτηση
- Βιβλιογραφική έρευνα
- Παρουσίαση
- Διαθεματική προσέγγιση

➤ ΣΤΑΔΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στάδιο 1ο: Εισαγωγή του θέματος – Συζήτηση – Αναζήτηση πληροφοριών [3 εβδομάδες]

Αφού αποφασίστηκε το θέμα του εκπαιδευτικού πολιτιστικού προγράμματος να είναι τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές συζήτησαν για να αποφασίσουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εργαστούν. Στο πλαίσιο της συζήτησης ελέγχθηκε και η δυνατότητα υλοποίησης της ιδέας, η δημιουργία ενός ιστορικού ντοκιμαντέρ. Παράλληλα, με την ενημέρωση του θέματος, έγινε εισαγωγή στις βασικές ενότητες κάθε μαθήματος και διαπίστωση των ικανοτήτων του κάθε μαθητή.

Στην αρχή πραγματοποιήθηκε κάποιου είδους γνωστικής προετοιμασίας και εφόρμησης των μαθητών για το θέμα. Προβλήθηκε video που παρουσιάζει το κορυφαίο ιστορικό γεγονός και δημιουργήθηκε μέσω της τεχνικής του καταιγισμού ιδεών, εννοιολογικός χάρτης κάνοντας χρήση του CMapTools (IHMC). Η συζήτηση που ανέκυψε περιέλαβε προβληματισμούς γύρω από τις έννοιες επανάσταση, εξέγερση, ελευθερία, συζητώντας για τους λόγους επανάστασης στο σήμερα. Δόθηκαν φύλλα εργασίας για αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο (από συγκεκριμένες ιστοσελίδες) για την Επανάσταση του 1821.

Ακολούθησαν διαδικτυακά μαθήματα Ιστορίας, αναζητώντας και ανακαλύπτοντας πηγές, τεκμήρια και επιλεγμένη βιβλιογραφία. Η πολύτιμη βοήθεια της εκπαιδευτικού ιστορικού-φιλόλογου, Αθηνάς Πανταζή, υπήρξε καθοριστική. Ως διδάσκουσα του μαθήματος, προσπάθησε να καθοδηγήσει τους μαθητές, ώστε να ξετυλίξουν το νήμα των γεγονότων, όπως αυτά επηρεάστηκαν και καθορίστηκαν από το ιστορι-

κό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής, αλλά και τις ιδιαιτερότητες των συνθηκών, που ανέδειξαν εν τέλει την επανάσταση σε κορυφαίο και πολυσύνθετο παγκόσμιο ιστορικό γεγονός.

Στάδιο 2ο: Παρουσιάσεις – Προβολές [3 εβδομάδες]

Κατά τη διάρκεια των διαδικτυακών μαθημάτων, παρουσιάστηκε στους μαθητές διαδραστική παρουσίαση για την ιστορία του ντοκιμαντέρ, καθώς και για την τέχνη του κινηματογράφου και συγχρόνως έγινε συζήτηση για τον ρόλο της κινηματογραφικής γραφής και τους τρόπους ψηφιακής αφήγησης. Προβλήθηκαν επιλεγμένα αποσπάσματα οπτικοακουστικών έργων, ώστε οι μαθητές να διακρίνουν τρόπους ψηφιακής αφήγησης. Για να γίνει πιο κατανοητή η σημασία της κινηματογραφικής γραφής, αποδόθηκε μια μικρή ενότητα κειμένου σε «κινηματογραφικό λόγο».

Στάδιο 3ο: Δημιουργία αφήγησης [3 εβδομάδες]

Μέσα από την αναζήτηση ιστορικών πηγών και πληροφοριών –κυρίως από το ψηφιακό αποθετήριο της ΕΡΤ– κάθε μαθητής επικεντρώθηκε σε μία συγκεκριμένη θεματική που του έκανε εντύπωση. Σκοπός ήταν να ανακαλύψουν τη δική τους σύνδεση με την ιστορία και να εκφραστούν δημιουργικά. Το πιο ενδιαφέρον μέρος, όμως, υπήρξε η προσπάθεια συγγραφής κειμένου με τις σκέψεις και απόψεις τους. Η ομάδα δεν είχε την ευκαιρία για να συνυπάρξει φυσικά και να μοιραστεί την ενέργειά της, παρόλα αυτά, ανταποκρίθηκε έξοχα δημιουργώντας αφηγήσεις με το προσωπικό ύφος του κάθε μαθητή να είναι άμεσα αντιληπτό. Για να γίνει ακόμα πιο προσωπική η αφήγηση δόθηκε η οδηγία να γράψουν τα κείμενά τους, όπως θα τα εξομολογούνταν στο ημερολόγιό τους. Έτσι, γεννήθηκε και η ιδέα του ντοκιμαντέρ, τονίζοντας τον προσδιορισμό του χρόνου, αλλά και την επίκαιρη σημασία της Επανάστασης.

Στάδιο 4ο: Επεξεργασία τεκμηρίων και σύνθεση ψηφιακής δημιουργίας [3 εβδομάδες]

Κατά τη διάρκεια της τελικής φάσης, έγινε επιμέλεια των κειμένων από τη φιλόλογο και η επεξεργασία των τεκμηρίων για τη σύνθεση της ψηφιακής δημιουργίας. Σε αυτή τη διαδικασία υπήρξαν κάποια προβλήματα, λόγω διαφορετικού γνωστικού επιπέδου του κάθε μαθητή, τόσο στον τομέα των ΤΠΕ όσο και στην εξοικείωση με το μέσο του κινηματογράφου. Η κάθε αφήγηση πραγματοποιήθηκε από τα κινητά τηλέφωνα των μαθητών, ενώ το τελικό μοντάζ δημιουργήθηκε από τον υπεύθυνο εκπαιδευτικό.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ - ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τον Piaget, το παιδί δεν είναι παθητικός δέκτης που προσλαμβάνει έτοιμες σχηματοποιημένες γνώσεις, αλλά βοηθούμενο μπορεί να οικοδομήσει μόνο του την ικανότητα να μαθαίνει και να κατανοεί (Κολιάδης, 1997). Η κινηματογραφική τέχνη αναβαθμίζοντας την απλή μεταφορά πληροφοριών και γνώσεων του μαθήματος, σε ζωντανό και δημιουργικό διάλογο, μετατρέπει τους μαθητές από παθητικούς δέκτες σε ενεργά μέλη της διαδικασίας της μάθησης. Εδώ, λοιπόν, έγκειται και η παιδευτική της αξία, στην παροχή κριτηρίων και κινήτρων, ώστε οι μαθητές όχι απλώς να μάθουν, αλλά να μάθουν πως να μαθαίνουν.

Έτσι, το συγκεκριμένο πρόγραμμα έδωσε την ευκαιρία στους μαθητές:

- Να μελετήσουν το κορυφαίο ιστορικό γεγονός με συνεργατικό και διερευνητικό τρόπο.
- Να εξοικειωθούν με την έρευνα στα ποικίλα ιστορικά αρχεία.
- Να αξιοποιήσουν γραπτά τεκμήρια και αρχεία οπτικοακουστικού υλικού.
- Να δημιουργήσουν ένα ιστορικό ντοκιμαντέρ, το οποίο τους βοήθησε να προσεγγίσουν κριτικά την Ελληνική Επανάσταση, τη σημασία και τον ρόλο της.
- Να κατανοήσουν ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν ένα κορυφαίο, πολυσύνθετο ιστορικό γεγονός ευρωπαϊκών και παγκοσμίων διαστάσεων.

Κατά την υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος οι μαθητές έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον, ενώ υπήρξε ενθουσιασμός τόσο στη μεταξύ τους συνεργασία όσο και στη χρήση των Νέων Τεχνολογιών, αποδεικνύοντας ότι συνεργασία και η τεχνολογία μπορεί να βελτιώσει τη μαθησιακή διαδικασία. Το αποτέλεσμα του ομαδικού έργου ήταν η δημιουργία του ιστορικού ντοκιμαντέρ *Αγαπητό μου ημερολόγιο*, αξιοποιώντας αρχεία οπτικοακουστικού υλικού της ΕΡΤ (<https://vimeo.com/552515232>).

Το ντοκιμαντέρ συμμετείχε σε Διεθνής Διαγωνισμούς κερδίζοντας μέχρι στιγμής τα εξής βραβεία:

- 1^ο βραβείο στον 5ο Πανελλήνιο Επτετακτό Διαγωνισμό Ιστορικού Ντοκιμαντέρ για μαθητές και εκπαιδευτικούς, με θέμα «Προσεγγίζουμε κριτικά το παρελθόν: η ελληνική επανάσταση ως πηγή έμπνευσης, αναστοχασμού και δράσης» (Ιόνιο Πανεπιστήμιο (ΠΜΣ «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες»), Δήμος της Ηρωικής Νήσου Ψαρών και Επιστημονική Ένωση «Νέα Παιδεία» σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και τον Όμιλο για την Ιστορική Εκπαίδευση).

- 2^ο βραβείο στον 11ο Διεθνή Μαθητικό Διαγωνισμό Ταινιών Μικρού Μήκους «Cinema... διάβασες;» στην κατηγορία τεκμηρίωσης (Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Σερρών, Φεστιβάλ Ταινιών Μικρού Μήκους της Δράμας, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας του Υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, Τμήμα Εκπαιδευτικής Ραδιοτηλεόρασης του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας, ΕΡΤ ΑΕ (Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση), ΕΚΟΜΕ (Εθνικό Κέντρο Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας) και Πρεσβεία της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ελλάδα – Μορφωτικό Γραφείο – Σπίτι της Κύπρου).

- 2^ο βραβείο στον 3ο Διεθνή Μαθητικό Διαγωνισμό Οπτικοακουστικής Δη-

μιουργίας «Τα σχολεία εκπέμπουν στην ΕΡΤ» (Εκπαιδευτική Ραδιοτηλεόραση του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων σε συνεργασία με το Αρχείο της ΕΡΤ ΑΕ).

➤ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ιστορικό ντοκιμαντέρ *Αγαπητό μου ημερολόγιο* αποτελεί μια απόπειρα καταγραφής των σκέψεων της Νέας Γενιάς με σκοπό να ακουστούν στις επόμενες γενιές, αλλά και από τους μεγαλύτερους. Η αξία του γεγονότος και ο ηρωισμός των προσώπων δεν υποβαθμίζεται. Αντίθετα, αξιοποιώντας το μέσο του κινηματογράφου και συγκεκριμένα το ντοκιμαντέρ, δίνεται μια ουσιαστική ευκαιρία στους νέους να μελετήσουν με συνεργατικό και διερευνητικό τρόπο την Ιστορία και να προσεγγίσουν κριτικά την Ελληνική Επανάσταση.

Το συγκεκριμένο εγχείρημα, αποδίδει το προσωπικό όραμα του υπευθύνου για το νέο σχολείο, που δεν θα προσφέρει στείρα γνώση καθιστώντας τη διδασκαλία ορισμένων μαθημάτων –όπως της Ιστορίας– κουραστική και βαρετή, αλλά αντίθετα θα προκαλεί τους μαθητές να επιστρατεύσουν τη δημιουργικότητα, τη φαντασία και την ευρηματικότητα που διαθέτουν. Οι νέες τεχνολογίες αξιοποιούνται προκειμένου να τραβήξουν το ενδιαφέρον των μαθητών, αλλά και ως αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου κόσμου, ενός κόσμου που διαρκώς μεταβάλλεται, καθιστώντας το παρόν παρωχημένο. Οφείλει, λοιπόν, το σύγχρονο σχολείο, ως αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας να εξελίσσεται και να διαδραματίζει ενεργό ρόλο, όχι μεταφέροντας τη γνώση, αλλά εμβαθύνοντας σε αυτή και δημιουργώντας την ανάγκη για αιτιολόγησή της. Έτσι, δημιουργούνται ενεργοί και υπεύθυνοι πολίτες. Και αυτός είναι ο πιο ουσιαστικός ρόλος ενός «δημιουργικού σχολείου».

Το δημιουργικό σχολείο έχει ως κύριο μέλημα την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, της φαντασίας και της δημιουργικότητας. Στον πυρήνα του βρίσκεται η διερευνητική μέθοδος μάθησης, που ευνοεί την ανάληψη πρωτοβουλιών από τους μαθητές, την καλλιέργεια των προσωπικών τους ενδιαφερόντων και ικανοτήτων, τη συμμετοχή στο διάλογο και την απελευθέρωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της δημιουργικότητάς τους. Με γνώμονα αυτό εργαστήκαμε προκειμένου να τους διευκολύνουμε στην ανακάλυψη της γνώσης, αλλά και να αναδείξουμε τους προβληματισμούς του καθενός.

Εξάλλου, η διαδικασία της μάθησης είναι αμφίδρομη, προσφέρεις στα παιδιά, αλλά και παίρνεις τόσα πολλά από αυτά. Κι αυτό είναι το ευτύχημα του εκπαιδευτικού. Τα σχολεία χρειάζονται εκπαιδευτικούς με όρεξη – τα παιδιά πάντα έχουν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Barrance, T. (2010). *Using Film in Schools: A Practical Guide*. UK: BFI.
- Giannetti, L. (2007). *Understanding Movies*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Piaget, J. (1979). *Ψυχολογία και παιδαγωγική* (Μτφ. Α. Βερβερίδης). Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνη.
- Αθανασάτου, Ι., Καλαμπάκας, Ε., & Παραδείση, Μ. (2011). Η Αξιοποίηση του Κινηματογράφου στην Εκπαίδευση. Στο Π. Ι. (Επιμ.), *Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό. Αξιοποίηση των Τεχνών στην Εκπαίδευση*. Τόμος Γ'. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. 1-60.
- Δημητριάδου, Κ. (2016). *Νέοι Προσανατολισμοί της Διδακτικής. Προσαρμογή της Διδασκαλίας στις Εκπαιδευτικές Προκλήσεις του 21ου Αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Θεοδωρίδης, Μ. (2002). Γνωριμία με την Οπτικοακουστική Έκφραση: Προτάσεις του Προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ - Εκπαίδευση και Πολιτισμός» για την καθιέρωση της οπτικοακουστικής παιδείας στο σχολείο. *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, 27, 33-38.
- Κιούκας, Α., Φόρσος, Ν., Λιναράς, Θ., Θεοδωρίδης, Μ., & Μηλώσης, Δ. (2003). *Η κινηματογραφική αφήγηση*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης.
- Κολιάδης, Ε. (1997). *Θεωρίες Μάθησης και Εκπαιδευτική Πράξη. Κοινωνικογνωστικές Θεωρίες*. Τόμος Β'. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Κουλαϊδής, Β. (2007). *Σύγχρονες Διδακτικές Προσεγγίσεις για την Ανάπτυξη Κριτικής Δημιουργικής Σκέψης για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Ο.Ε.Π.ΕΚ.
- Λιοναράκης, Α. (2005). Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση και διαδικασίες μάθησης. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. 13-38.
- Μικρόπουλος, Α., Κιουλάνης, Σ., Μουζάκης, Χ., Μπέλλου, Ι., Παπαχρήστος, Ν., Φραγκάκη, Μ., & Χαλκίδης, Α. (2011). *Αξιοποίηση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση. Εγκάρσια δράση. Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. 112-129.
- Στεφανή, Ε. (2007). *10 κείμενα για το ντοκιμαντέρ*. Αθήνα: Πατάκης.
- Στεφανή, Ε. (2016). *Ντοκιμαντέρ. Το παιχνίδι της παρατήρησης*. Αθήνα: Πατάκης.